

Hány eset van a magyarban?*

Egy XVII. századi kritériumrendszer

1. Bevezetés. – A magyar nyelv leírásának egyik legvitatottabb fejezete a névragozási rendszerrel foglalkozó. Az első ránk maradt 1539-es grammatika hat esetétől kezdve a modern magyar nyelvtanok 18 esetéig ingadozik a szám, paradigmától és szempontrendszerrel függően. A „Magyar grammatika” a 18 főnévi ragon kívül 2 melléknévi raggal és 7 képzőszerű raggal számol (BALOGH 2000: 204). Az „Új magyar nyelvtan”-ban 18 esetrag van (KIEFER 1998: 200). (Mivel az első grammatika korához képest a végződés számának változása elhanyagolható, az ingadozás oka a megközelítések eltérése.) A korai magyar leírások természetesen a görög–latin grammatikák keretében dolgoztak, ami a legtöbb esetben a görög–latin esetsor automatikus átvételét jelentette, kisebb változtatásokkal. Van egy kivételes példa azonban a latin modell másfajta alkalmazására is. KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655-ös nyelvtana arra világít rá, hogy mi történik, ha a séma mechanikus átvétele helyett annak elveit vesszük át: kritériumrendszerét explicitté tesszük, definiáljuk, és következetesen érvényesítjük a magyar névragozás leírásában. Ez a dolgozat arra keresi a választ, hogy az explicitté tétel, a szigorú definiálás és a szabálykövetés önmagában miért nem volt elégséges az adekvátabb leíráshoz, lehetek-e mélyebb okai annak, hogy a modern tudományos módszertannal rokon megközelítés ellenére KOMÁROMI rendszere végeredményét tekintve nagyon hasonlít kortársaiéhoz.

A dolgozat a következőképpen épül fel: az első rész az eset fogalmának görög–latin értelmezését mutatja be. A második részben a görög–latin modell adaptációjával foglalkozom a korai magyar grammatikákban. A harmadik részben KOMÁROMI módszertanát és eljárást mutatom be.

2. Az eset fogalma a klasszikus grammatikában. – A) Az ógörög és a latin nyelv esetrendszere. – A modern nyelvtudomány az esetet három szinten értelmezi. Morfológiai szinten az esetformákat érti rajta, akár szintetikusak (ragok), akár analitikusak (praepositio, postpositio, sorrend), akár adverbium fejezi ki. Szintaktikai szinten az esetviszonyokat, vagyis a mondattani viszonyokat, szemantikai szinten pedig a mondat tematikus szerepeit.

Az ógörög és a latin nyelvet, amelyekre alapozva a mai nyelvészet szemlélete és kategóriái kialakultak, ebből a szempontból a következők jellemzik: Az esetjelölők közül a szintetikus formák (esetvégzódések) kumulatív jelölésűek, vagyis az eset, a szám és a ragozási típus együttesen jelenik meg rajta. Az esetforma kofunkcionális, tehát ugyanazon esetet deklinációtól és olykor a szó nemétől függően többféle forma is kifejezheti, és fordítva: több esetben is lehet azonos végződés a kifejezője. Flektáló nyelvek lévén, az esetvégződés a görögben és a latinban sokszor összeolvad a tövel, vagyis a szóalak morfológiai tagolása nem transzparens. Az inflexió formák zárt rendszert alkotnak, a görögben négy esettel (nominativus, genitivus,

---

* A dolgozat elkészítését az OTKA 62815-as számú pályázata támogatta. Köszönöm LADÁNYI MÁRIA és SZATHMÁRI ISTVÁN segítő megjegyzéseit.

accusativus, dativus), ahol a dativus a szemantikus esetek kifejezésére is szolgál, a latinban négy szintaktikai (nominativus, genitivus, accusativus, dativus) és egy szemantikus esettel (ablativus). Mivel az ablativus az esetsor legelső eleme, továbbá történetileg maga is három indoeurópai alapnyelvi eset (instrumentalis, locativus, ablativus) összeolvadásából jött létre, igen sokféle funkcióval rendelkezik. A vocativus (amely szintaktikailag nem illeszkedik a mondatba) mindkét nyelvben igen korlátozott használatú, csak bizonyos paradigmákban van a nominativustól eltérő alakja.

Az analitikus formák, a praepositíók félszabad morfémák, amelyek pusztán az esetviszonyt jelölik; a nemet, a számot és a tőtípust a velük kapcsolódó névszó mutatja. A névszó maga ugyan valamilyen esetben áll, de ez a praepositíótól függ és nem a grammatikai viszonytól. A praepositíók grammatikai jelentésük mellett többnyire még lexikai jelentésüket is őrzik. Ráadásul formális szempontból nem alkotnak rendszert.

B) Az eset definiálása a klasszikus grammatikákban. – A görög és a latin grammatikusok a nyelv leírásához természetesen a saját nyelvük sajátosságaihoz illő kategóriarendszert állítottak fel. A flektáló jelleg miatt a morfológiai leírás a teljes szóalakot vette alapul (a morféma kategóriájának megalkotására a nyelvészet fősodrán csak az agglutináló típusú amerikai indián nyelvek leírása során került sor a XX. század közepén). A leírás alapja a „szó és paradigma” modell volt. A gazdag morfológia miatt a szófajokat és azok másodlagos kategóriáit pedig kézenfekvő volt formális alapon definiálni. Ami az esetet illeti, kizárólag formai, morfológiai szinten foglalkoztak vele. Az esetformák közül is csak a szintetikus esetformákat tekintették esetnek. Ezeket *casus*-nak nevezték, és a *nomen* alkategóriájaként tárgyalták. A *casus* tehát náluk a szintetikus esetformát és nem az esetviszonyt jelölte. A névragozást egy alapformától (*casus rectus*) való elhajlásnak (*declinatio*) tekintették, ezért a *casus*ok közt megkülönböztették az egyenes esetet (*casus rectus*): ez a *nominativus*, a többit függő eseteknek (*casus obliqui*) nevezték. Más megközelítésben a függő esetek a *nomen* általános voltának (amit a *nominativus* jelöl) speciális megvalósulásai. Ez a gondolatmenet teljesen tisztán jelenik meg PRISCIANUSnál (1961: 183): „Az eset a névszó alakjának elhajlása, amely leginkább a szó végén mutatkozik. A *nominativus* is esetnek nevezzük, mivel az általánosan vett szó speciálisokra változik (*cadit*) [...] és elhajolva (*cadens*) az eredeti végződésétől más végzésekre függő eseteket hoz létre”. (A latin idézeteket saját fordításban közlöm – C. V. Zs.) Az esetek megállapításában a teljes deklinációs rendszert tekintetbe vették, és a fő szempontot az analógia jelentette, hiszen az egyes paradigmákban az egyes eseteknek különféle formája lehetett.

Az eseteknek nevet is adtak. A görög és latin grammatikusok tisztában voltak avval, hogy egy esetforma többféle funkciót is betölthet, és avval is, hogy a név ezek közül csupán az egyikre, a legjellegzetesebbre utal. PRISCIANUS megfogalmazásában (1961: 186): „Minden egyes esetnek azonban sokféle és igen eltérő jelentése van, de az ismertebbekről és a gyakoribbakról kapták nevüket”. A későbbi grammatikákban a funkciókat esethasználat címszó alatt tárgyalták, nevet is adva az egyes funkcióknak (*abl. instrumenti*, *abl. comparationis* stb.). A formális definíció következtében szigorúan ragaszkodtak az „egy végződés – egy eset” elvéhez. (Természetesen ez nem jelentette azt, hogy ne lehettek volna egy deklinációban azonos

végződésű esetek, de a rendszer egészét tekintve nyilvánvaló volt, hogy ezek külön esetek.) A formális alapú definícióra jó példa az a nyelvészeti vita, amelynek során egyes grammatikusok az ablativus forma instrumentalis funkcióját annyira jellegzetesnek érezték, hogy több grammatikus is javasolta külön eset bevezetését. QUINTILIANUS (2009: 92) utal a felvetésre: „Elképzelhető-e a görögöknél hatodik, nálunk pedig hetedik eset? Hiszen amikor azt mondom: »dárdával keresztüldöf-tem«, akkor nem tulajdonképpen ablativust használok, és ha ugyanezt görögül mondanám, nem dativust”. Ezt PRISCIANUS (1961: 191) a formai különbség hiányára hivatkozva vetette el, vagyis amiatt, hogy ennek az esetnek egyik névszónál sincs az ablativustól (a görögben a dativustól) eltérő formája. Egy másik vitában azt tárgyalták, jogos-e külön kezelni a viszonyt kifejező ablativust és accusativust a praepositio vonzataként megjelenőtől; ezt a felvetést szintén a formai azonosságra hivatkozva vetette el ugyanitt PRISCIANUS.

Az analitikus esetformák közül a praepositívók félszabad formák voltak, amelyek őriztek valamit adverbiumi előzményük lexikai jelentéséből is, alaki önállóságuk miatt külön szófajnak tartották őket. Kapcsolódhattak igékhez igekötőként (praepositio coniuncta), ekkor az igekötős igét összetett szóként kezelték. Állhattak névszók előtt előljáróként (praepositio separata). Az előljárók felosztása a mondatnani viszony szempontjából többnyire lényegtelen jellemzőjük, az esetvonzatok alapján történt, és az egyes előljáróknak nem volt külön neve. A kétféle esetforma, az inflexiós és az adpozíciós tehát nem kapcsolódott egybe a klasszikus latin grammatikákban. A ptószisz/casus értelme az inflexiós esetformára korlátozódott.

3. A korai magyar grammatikák esetrendszere. – A) A latin esetrendszer átvétele. – A nemzeti nyelvtanok megszületésekor a nyelvelírás természetes és alapvető mintája a latin grammatika volt, kategóriáit pedig univerzálisnak és általános érvényűnek vélték. Sőt a nyelvek leírásának kezdetén az egyik cél annak igazolása volt, hogy ezek a változékonnyul vulgáris nyelvek egyáltalában rendelkeznek grammatikával, amin azt értették, hogy alkalmazhatók rá a latin grammatikai szabályok. A görög és a görög eredményeit közvetítő latin grammatika esetfelfogása azonban (mint láttuk) csupán egy adott nyelvtípus leírásánál célszerű megközelítés. HJELMSLEV (1935/1983.) a következőkre hívja fel a figyelmet: a klasszikus leírásban az esetet kizárólag formaként értelmezik viszony helyett, a nem viszonyfogalmat kifejező vocativust esetként kezelik, a casusban a nem, szám és esetviszony jelölése együttesen van jelen, az adverbiummal nem foglalkoznak. A latin rendszer alkalmazása más nyelvekre számos problémát vet fel: a latin esetek számának mechanikus átvétele, latin esetkritériumok alkalmazása. Ezeket a buktatókat a korai magyar grammatikák sem kerültk el.

LADÁNYI (2008.) összefoglaló áttekintése szerint a magyar nyelvben az esetviszonyokat kifejezheti: rag, névutó, határozószó, sorrend (pl. *kezem keresi kezéd*) és fej-jegy (pl. birtokos személyjel). A korai grammatikák ezek közül elsősorban a ragokkal és a névutókkal foglalkoztak. Ritkábban tesznek említést az adverbiumok esetviszonyt kifejező szerepéről. (A kérdés felmerülését igazolják az esetrag – névutó – adverbium kategorizálási bizonytalanságok más finnugor nyelvek grammatikáiban is.)

A latin mintát követő korai magyar nyelvtanokban ugyanazokat az eseteket vették fel a magyarban is, mint amelyek a latin nyelvtanban szerepeltek. Így bizonyos magyar ragokat valódi eseteknek tekintették. Vagyis a magyarban is felvettek nominativust (-Ø), accusativust (-t), genitivust (ennek az -é birtokjelet feleltették meg), dativust (-nak/-nek) és ablativust (-tól/-től) és egyes szerzők vocativust (amely meg egyezett a nominativussal). A többi határozóragot, valamint a névutókat *praepositio*-nak nevezték, mivel a fordításban ezeknek latin előjárók felelnek meg. Többnyire azt is megemlítették, hogy a latinnal ellentétben, a magyarban ezek nem a főnév előtt, hanem mögötte állnak, ezért sokan inkább a *postpositio* szót javasolták. A postpositiók két csoportja tehát: a névszótól külön álló *separata* (ma: névutó), és az alanyesetű névszóhoz toldott *affixa* (ma: rag). Világos volt azonban, hogy a paradigmában szereplő alakok és a „toldott előjárók” összetartoznak, ezt a szerzők világosan ki is mondták (SZENCZI 1610: 80, PERESZLÉNYI 1682: 138, 162 stb.). A helyzetet bonyolította, hogy a latin alapján az igekötőket is *praepositio*-nak nevezték.

Égészen leegyszerűsítve tehát az alábbi rendszer vázolható fel.

1. táblázat

A magyar névszóragok és névutók besorolása a korai grammatikákban

A korai magyar grammatikák rendszere		Mai rendszer
casus		esetragok
prae-/postpositiones	affixae	névutók
	separatae	

Az első ránk maradt magyar grammatikában SYLVESTER (1539.) pontosan ugyanazokat az eseteket veszi fel a magyar nyelvben is, mint a latinban. Az első sokesetes magyar nyelvtant VERSEGHY írja a XIX. század elején. Az első fontos lépés az oda vezető úton, hogy a szerzők képesek túllépni a latin esetsor rendszerén azzal, hogy egy-egy új, a latinban nem létező esetet is beiktatnak a magyar esetrendszerbe. Először 1610-ben SZENCZI, aki a magyar paradigmába beiktatja a mutativust (-vá/-vé) és (egyes számban) az assimilativust (-ul/-ül). Ugyanakkor a valódi sokesetes rendszer gondolata a XVII. században még nem merül fel, a grammatikusok kevés esettel számolnak. A szerzők táblázataikban, ragozási mintáikban alapvetően a latin esetsorból indulnak ki, az esetek közé fel nem vett ragokat pedig *praepositio*-nak nevezik. Ez a fentiek tükrében nem meglepő. Ha azonban figyelembe vesszük a táblázatok mellett a grammatikák magyarázó szövegét is, azt tapasztalhatjuk, hogy a szerzők érzékelték a latin esetséma alkalmazhatóságát a magyar névragozás leírására, és kísérleteket tettek ennek áthidalására. Két ellentétes erő érvényesült tehát: a törekvés a latin séma követésére és a törekvés a leírás adekvátságára.

A megoldási kísérletekben az ablativus játszott kitüntetett szerepet. Négy esetet ugyanis mindig, minden szerző létezőnek tartott a magyarban: a nominativust (-Ø), az accusativust (-t), a genitivust (-é) és a dativust (-nak/-nek). Ennek a magyarázata az lehetett, hogy ez a négy eset a legfontosabb, szintaktikai eset, így ezek helyzete a magyar esetrendszer leírásában a latin mintától függetlenül is szilárd volt. Annak ellenére sem kérdőjeleződött meg soha e négy eset léte, hogy komoly ellen-

érvek szólhattak volna velük szemben. A dativust a szerzőknek a saját maguk által említett megfontolásokból (l. később) ki kellett volna zárniuk az esetek közül. A genitivus helyén pedig a korai magyar grammatikákban mindig az *-é* végződést tüntették fel, ami valójában birtokjel. A mai felfogás szerint a magyarban nincs önálló genitivusi forma, alakja megegyezik a részes esettel: *-nak/-nek* (KIEFER 1998: 200, BALOGH 2000: 186). A korai nyelvtanokban azonban, mivel a mintának tekintett latin esetsorban szerepelt genitivus végződés, fel sem merülhetett az a gondolat, hogy a magyarban ne lenne alakilag külön megfelelője. Az *-é* végződés genitivus esetté nyilvánítása mellett az szólt, hogy a birtokoshoz kapcsolódó névszói végződés, és szemantikailag egyértelműen possessivusi viszonyra utal. Ugyanakkor megjegyezték, hogy eme „eset”-nek nyilvánított, *-é* végződésű alak a többi esettől eltérően újabb esetragoikat vehet fel. A XIX. században VERSEGHY éppen erre hivatkozva jelentette ki, hogy az *-é* nem lehet a genitivus eset ragja.

A fordítási gyakorlatból az is nyilvánvaló volt, hogy a nem anaforikus jellegű, birtokot és birtokost is tartalmazó latin szerkezetben szereplő genitivust a magyarban nem az *-é* toldalékos alak fejezi ki. Ezt úgy hidalták át, hogy a táblázatokban és az alaktanban a genitivust *-é* végződéssel tüntették fel, viszont az oldottabb szövegezésű szintaktikai magyarázatokban (a modern állásponttal egybevágóan) a magyar genitivusi szerkezetet egy részeshatározó (vagy nominativus) és mellette egy birtokos avagy névmási toldalékkal (*pronomen affixum*)¹ ellátott főnév kapcsolatának értelmezték (l. pl. PERESZLÉNYI 1682: 136).

B) A vitás elemek kategorizálása: ablativus, praepositio affixa vagy speciális magyar casus? – Az ablativust kétféleképpen kezelték. Az első megoldást követő szerzők (SZENCZI, PERESZLÉNYI, GELEJI KATONA, KÖVESDI stb.) az ablativus kategóriájába sorolták a magyar határozóragok nagy részét. Mivel ez az eset a latinban szemantikus eset, sokféle funkcióval, szinte kínálkozott arra, hogy a korai magyar grammatikákban mintegy gyűjtőkategória legyen. SZENCZI többször is definiálta, hogy ablativuson nem egy esetet ért, hanem általános gyűjtőkategóriaként többféle névszói toldalékokat: „Az ablativus a toldalékok esete, mely toldalékoknak nyelvünkben igen kiterjedt a használata; *ablativus*-nak pedig azért nevezzük, mivel a hozzátoldott névmásokat [birtokos személyjeleket], névutókat [határozóragokat] és a határozószók jeleit eltávolítva ismét alanyeset lesz belőle” (1610/2004: 121). A többi szerző viszont inkább csak a magyarázó szövegekben nevezte a legtöbb ragot ablativusnak. A másik megoldásnál épp ellenkezőleg: egyetlen magyar ragot sem tartottak ablativus esetnek, hanem azt mondták, hogy a magyarban a latin esetek közül csak négy található meg. E felfogás szerint a *-tól/-től* végződés egy praepositio affixa, ugyanolyan jellegű, mint például a *-val/-vel*.

¹ A korai magyar grammatikák *pronomen affixum*-nak nevezték a birtokos személyjeleket, a határozott igeragokat és az infinitívus ragjait. A fogalom a héber grammatikákra megy vissza. A héberben a személyes névmás, mint önálló szó, csak nominativusban létezik. A személyes névmás a ragozott ige után toldva az ige tárgyának számára és személyére utal, névszóhoz toldva a birtokos személyét jelöli, prepozícióhoz toldva pedig a személyes névmás ragozott alakjait hozza létre. A latin nyelvű héber nyelvtanokban *pronomen separatum* (szó szerint: különálló névmás) és *pronomen affixum* (szó szerint: toldott névmás) a nevük.

Ezt az álláspontot képviselte többek között KOMÁROMI CSIPKÉS, FEJÉRVÁRI SÁMUEL, GYARMATHI, KALMÁR GYÖRGY stb. Mind a két megoldás a sokesetes magyar névragozás beillesztését kísérelte meg a latin minta keretei közé. Az igazi megoldást az jelentette, amikor a XIX. század elején VERSEGHYTől kezdve a leírásban nem a latin esetek számát, hanem az eset meghatározásának formális elvét vették alapul, és a határozói viszonyokat kifejező névszóragokat külön-külön esetnek nyilvánították. (Minderről részletesen C. VLADÁR 2003.)

A praepositio affixa kategóriájába tehát azok a magyar határozóragok kerültek, amelyeknek nem volt megfelelőjük a latin esetek közt. Hogy pontosan melyik végződéseket sorolták ide, azt azért nehéz megítélni, mivel a lista szerzőnként változik egy kicsit, és a szerzők nem adnak kimerítő felsorolást, csak a feltehetőleg legfontosabbnak tartott, tipikus alakokat említik meg. Minden grammatikus praepositioként említi a következőket, tehát ezek tekintetében egyetértés volt: *-ért, -nál/-nél, -ra/-re, -ba/-be, -ban/-ben, -val/-vel, -ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től, -hoz/-hez/-höz* (SZENCZI 1610: 61 és passim; KOMÁROMI 1655: 55, 119; PERESZLÉNYI 1682: 163; KÖVESDI 1686. passim). Ezek közös jellemzője, hogy szemantikus viszonyokat fejeznek ki (épp ezért ingadozhatott a kategorizálás az ablativus és a praepositio affixa közt). Szerkezetük pedig kétarcú: funkcionális szerkezetük szerint a névutókhöz hasonlítanak, míg összetevős szerkezetük a szintaktikai ragokét követi (KIEFER 1998: 199). Történetüket tekintve önálló szóból erednek, egy grammatikalizációs folyamat végén váltak raggá, és többük esetében található olyan határozószó, amely ennek a grammatikalizációs folyamatnak egy pontján vált el a névutón át raggá fejlődő formától. Ezzel összefüggésben formailag testes ragok, érezhető lexikális jelentéssel.

Ezeket a magyar ragokat alapvetően nyilván azért kategorizálták praepositiónak, mert latin fordítási megfelelőjük praepositio. Ugyanakkor a fenti tulajdonságok könnyen azonosíthatóvá is tették az önálló alakú, lexikális jelentést hordozó, szemantikus viszonyokat kifejező latin praepositiókkal. A különbséget abban látták, hogy ezek az elemek a magyarban a főnév után állnak, hozzátapadva. (Némelyik szerző szövegéből arra lehet következtetni, hogy a latin praepositiók mintájára a magyar névszóragokhoz is esetvonzatot rendeltek, bár ezt az esetet nominativusnak tartották, aminek nincs jele, l. pl. PERESZLÉNYI 1682: 142 és 163.) Ezeket a *praepositiones affixae* ('hozzátoldott előljáró') nevű elemeket könnyű volt a szótótól elválasztani, hiszen gyakran maga a szó felépítése is tükrözte a morfémaszerkezetet, mivel a tő és toldalék határa a szótaghatárral is egybeesett.

Ez a kategorizálás segítette a szóelemekre tagolást, tehát megindult a szóalakok morfémaakra tagolása. Hangsúlyozni kell, hogy a morfémaakra bontó elemzés elsősorban ott mutatkozott meg, ahol a toldalék olyan jellegű volt, hogy megfelelőjét egy másik nyelvleírási modellben külön szófajként tartották számon. A határozóragok mellett ilyen volt a birtokos személyjelek kérdése, amiket a latinizált héber grammatika nyomán *pronomem affixum*-nak neveztek és toldott névmásnak elemeztek.

A fenti, egyöntetűen praepositiónak kategorizált határozóragok a kategória tipikus példányai. Léteznek azonban olyan, esetviszonyt kifejező névszói toldalékok, amelyek nem szerepelnek a latin esetsorban, de nem is tipikus praepositio affixák. Ilyenek a határozószók képzői, amelyek szabályosak és termékenyek, és a velük képzett határozószók vonzatként szerepelhetnek, viszont nem minden szófajon, ha-

nem csak mellékneveken jelenhetnek meg, és inflexiók toldalékkal ellátott szóalakhoz nem járulhatnak (a MGr. szerint képzőszerű ragok). Esetleg más szempontból térnek el a tipikus névszóragoktól: például kevésbé testesek. Ezeknek „esélyük” volt arra, hogy a korai grammatikákban esetté nyilvánítsák őket. Ezek köréből kerültek ki azok az új esetek, amelyeket egyes szerzők beiktattak. Az *-ul/-ül* SZENCZINÉL, az *-n* KOMÁROMINÁL esetrag. A mutativusnak nevezett *-vá/-vé* mindkét szerzőnél eset, bár csak a magánhangzót tekintették az eset végződésének.

4. KOMÁROMI nyelvtana: kritériumok és szabályrendszer. – KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY kevésbé ismert 1655-ös nyelvtana, a *Hungaria Illustrata* meglehetősen modern elvek alapján próbálja meg tisztázni a magyar esetrendszer kérdését. Kortársaival összevetve, nem is annyira a végeredmény tér el, mint az oda vezető út.

Két különbség van kortársaihoz képest. Az egyik az, hogy nyíltan elveti a latint mintát, és a magyar nyelv leírásához a héber grammatikát választja modellként. (Lévéen szerinte a magyar nem nyugati típusú nyelv, mint a latin, hanem keleti, mint a héber.) A másik, hogy a korban teljesen szokatlan, meglepő tudatossággal dolgozik, explicit és részletes definíciókat és szabályokat ad, és ezeket következetesen alkalmazza. Noha címlapja szerint nyelvtanító munka, erre a célra szemlátomást teljesen alkalmatlan. Hiányzik belőle a szintaxis, nem foglalkozik nyelvi változatokkal, egyetlen példamondat sincs benne. KOMÁROMI célkitűzése a nyelv leírását illetően nem is az, ami a többi korabeli magyar grammatikusé, tudniillik hogy a létező nyelvi adatokat összegyűjtse és a latin grammatika kategóriáiba jól-rosszul beillesse. Számára nem annyira a tényleges nyelvi valóság a lényeg, hanem a mögötte levő rendszer felmutatása.

Az előszóban azt írja, hogy a magyar nyelvet minél alkalmasabb (*commodior*), igazabb (*verior*) és általánosabb érvényű (*universalior*) szabályokkal kell leírni. Az alkalmasság a héber minta alkalmazását jelenti, az egyetemesség azt, hogy egyedi, eseti szabályok helyett kevés, de általános érvényű, univerzális szabályt igyekeznek adni. Ami KOMÁROMI foglalkoztatja: a nyelv rendszere. Milyen kritériumok alapján lehetne definiálni azokat a kategóriákat, amelyekbe a magyar nyelv elemei tartoznak? Az általa használt fogalmakat (ha azok eltérnek a közismert latin grammatikától) definiálja, és következetesen ragaszkodik a definícióhoz. Ez teljesen eltér a kortárs magyar gyakorlattól, amelyben inkább a latin kategóriák kimondatlan átértelmezésével oldották meg a latintól eltérő jellemzők besorolását. KOMÁROMI viszont nem ismer átmenetet, a kategóriába jobban vagy kevésbé illeszkedő elemet, ehelyett a szükséges és elégséges kritériumokat mérlegelve kizárólagosan, vagy- vagy alapon dönt. Ez az eljárás kivédi a terminológiai bizonytalanságok nagy részét, nála nincsenek szinonim terminusok vagy kettős értelemben használt műszavak, amelyek olyannyira jellemzők a korai magyar grammatikákra. A másik oldalról viszont épp a definiáltság miatt KOMÁROMIBÓL teljesen hiányzik a többiekénél tapasztalható szemléleti és terminológiai rugalmasság. Hosszú oldalakat szentel *casus* és *praepositio* elhatárolásának vagy az igeragozás felosztásának a tárgy minősége, száma és személye szerint, de a kategorizálás során csak a rendszerébe illő formákon mutatja be a kritériumok alkalmazását, a többit elhallgatja.

Milyen szabályrendszerek hozzák létre az alakokat? KOMÁROMI számára a produktív szabályok által létrehozható alakok egyformán fontosak, és nem tesz különbséget aszerint, hogy ezek a formák a nyelvben ténylegesen megjelennek-e akárcsak neologizmusként, vagy egyáltalán nem. Innen érthető, hogy például a magyar igeképzés bemutatásánál felsorolja az igeképzők összes lehetséges kombinációját, 80 (!) alakot hozva létre, függetlenül attól, hogy ezek használatosak-e. A sor végén ilyen formákkal találkozhatunk például: *Vergelődthetlek*, vagy *Vergelőddegek* stb. Ugyanakkor ez a 80 alak KOMÁROMI felfogásában a magyar nyelv páratlanul kreatív jellegét is bizonyította.

5. A magyar esetrendszer KOMÁROMI nál. – KOMÁROMI a héber alapján három szófajt vesz fel a magyarban: a névszót és az igét mint a mondat fő alkotórészeit, ezek egyben a ragozható szófajok is. A harmadik szófaj a *particula*, ami a ragozhatatlan szófajok összefoglaló neve: ide tartoznak a határozószó, az előljárószó, a kötőszó és az indulatszó. Kérdés tehát, hogy a magyar esetrendszer felvázolásánál mi számít nála tényleges esetnek, mi számít előljárói partikulának (*particula praepositionalis*) és mi valami másnak.

Mivel KOMÁROMI a latin mintát elveti, elvész a fordítási megfelelőkön alapuló kategorizálás kényelme. Ezen a ponton a héberre sem támaszkodhat, hiszen ott egyáltalán nincs esetrag, hanem előljárók fejezik ki az esetviszonyokat. Más kritériumokra van tehát szükség. KOMÁROMI azt a megoldást választja, hogy alapos elemzés alá veszi az eset definícióját (ami egyébként szó szerint egyezik SZENCZÍVEL, illetve végső soron PETRUS RAMUSÉVAL): „az eset a névszó speciális végződése”, és ennek alapján dönt az egyes esetek meglétéről vagy hiányáról a magyarban, illetve az egyes végzések eseté nyilváníthatóságáról. A meghatározás szó szerint idézve így szól (1655: 54): „Az eset ugyanis a névszó sajátos vagy külön végződése, amely sajátos tulajdonságát fejezi ki: ennek olyan végződésűnek kell lennie ebben a nyelvben [a magyarban], hogy azt ne lehessen sem a csonka, sem a teljes alakú partikulához sorolni, máskülönb határozószónak, előljárónak vagy kötőszónak számít, nem pedig esetnek, mivel nem a névszó sajátos végződése, hanem ilyen vagy olyan partikulával toldott névszó”.

Komáromi szisztematikusan halad. Első kritérium: a lehetséges esetnek s a j á t , rá jellemző végződéssel kell rendelkeznie (s p e c i a l i s nominis terminatio). Ezért a latin esetsort áttekintve kizárja a vocativust, mivel a magyarban „nincs speciális, az alanyesettől eltérő végződése, tehát az eset meghatározása nem illik rá” (1655: 54).

Második kritérium: a végződésnek n é v s z ó i alakot kell létrehoznia (*specialis nominis terminatio*), ezért kizárja az esetvégzések lehetséges köréből azokat a végzéseket, amelyek határozószót képeznek (ezek nála adverbális végzések). A határozószók képzői közt a következőket sorolja fel (1655: 113): *-ul (rofzul)*, *-ként (naponként)*, *-képpen (tolvaiképpen)*, *-n (laffan, nagyon)*. (Láttuk, hogy ezek nem tipikus esetragok, ezért még modern kori grammatikákban sem egységes a besorolásuk.)

Harmadik kritérium: ha az eset a névszó végződése (*specialis nominis terminatio*), akkor az legyen valóban v é g z ő d é s , és nem egy névszóhoz toldott, de önálló alakban (is) megjelenhető partikula (l. fentebb), vagyis kötőszó vagy praepositio. Nem eset tehát az *emberis* alak, hanem egy névszó és egy hozzá toldott

kötőszó kapcsolata (1655: 118). Hasonló indoklással zárja ki a magyar esetek közül az ablativust is: ennek ugyan van speciális jelölője, ám az nem végződés, hanem partikula. Ezért az ablativus sem eset, hanem „*től, tol* előjárói partikulával toldott névszó. Mondtam ugyanis, hogy a külön esetet létrehozó végződésnek olyannak kell lennie, hogy ne lehessen partikulának tekinteni. Máskülönben, ha eset lenne az *embertől*, akkor esetek lennének: *emberbe, emberből, emberről*. Ezekben nem különböző végzések vannak, hanem többféle toldott partikulák” (1655: 54). Másik oldalról viszont ennek a harmadik kritériumnak az alapján bizonyos önállóan meg nem jelenő végzések esetnek nyilvánít, és így a latin esetsorhoz képest új eseteket vezet be a magyarban, nevet is adva nekik: a locativust (-*n*), a mutativust (-*á/-é*) és a coniunctivust (-*stul/-stül*). Az esetsor nála tehát: *nominativus, genitivus, dativus, accusativus, locativus, traductivus, coniunctivus*; a többi ragot kapcsolt előjárónak tekinti.

KOMÁROMI kritériumai közül a harmadikkal, végződés és toldott partikula elhatárolásával foglalkozik a legrészletesebben. Elmélete szerint tehát, ami önállóan is megjelenhet, az nem esetvégződés, hanem előjárói partikula. A partikulát főnévhez is toldhatjuk (pl. *ház* nomen + *tól* praepositio) és személyes névmáshoz is (pl. *től* praepositio + *em* pronomen affixum), ezért nem eset az ablativus (-*tól/-től*), és a többi említett rag sem.

A definíció szerint viszont a partikulának minősítéshez azt kellene igazolni, hogy a szóban forgó elemek a toldott formájuk mellett léteznek önálló formában is. KOMÁROMI szerint például ilyen önálló szói alakok a *hozzá, tőle* stb. (ezek valójában a személyes névmások határozóragos alakjai). Így ezek birtokos személyjeles sora: *hozzám, hozzád, hozzája*, az önálló forma pedig: *hozzá*. Ezt a besorolást az könnyíthette meg, hogy a középmagyar korban még párhuzamosan élt a latívuszragos személyes névmás ragtalan (*hozzá*) és birtokos személyjeles alakja (*hozzája*). (A kérdésről l. MÁTAI 2003: 215, 400, 636.) Ez a teljes és szimmetrikus, „ideális” rendszer azonban nem volt minden praepositiónak tartott névszói toldalék esetében felvázolható. Nem véletlen, hogy például a *vele* formánál meg sem kísérelte a teljes birtokos személyjeles sort bemutatni.

A partikulává minősítés háttérében az állt, hogy KOMÁROMI valójában az önálló szóból alakult határozóragok grammatikalizációját próbálta megfogalmazni. A problémát pedig az jelentette, hogy (mint másutt is) teljes és szimmetrikus rendszert feltételezett itt is. A kritériumrendszer ugyanis csak akkor lett volna érvényesíthető, ha úgy tekintjük, hogy minden esetben a grammatikalizációs ösvény egyes állomásai szinkrón jelleggel is mind jelen vannak a rendszerben. Természetesen elvileg nem kizárt, hogy a grammatikalizációs ösvény egyes állomásain keletkezett alakok (más-más funkcióval) egyszerre legyenek jelen a nyelvi rendszerben. Ebben az esetben azonban ezek nem voltak egyszerre jelen, még a többször példának hozott *-hoz*, illetve *hozzá* formák esetében sem, hiszen szinkrón értelemben a *hozzá* nem praepositio, mint például a *vele* párhuzamba állított *mellett*. KOMÁROMI ezért, mint láttuk, több ponton is belezavarodott saját, ideálisnak felrajzolt rendszere és a nyelvi tények közötti ellentmondásba. (A grammatikalizáció elvi kérdéseiről részletesen: LADÁNYI 2007.)

6. Összefoglalás. – KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY grammatikájában világosan definiált és következetesen érvényesített kritériumrendszer alapján kísérelte meg kijelölni a magyar esetvégződések körét. A leglényegesebb általa választott kritérium, az alaki önállóság azonban csak történetileg volt érvényes, KOMÁROMI viszont a grammatikalizációs út egyes állomásait a rendszerben szinkrón módon egyszerre létezőként kezelte. Felosztásának érdekessége mai szemmel az, hogy azokat az elemeket választja le az esetrendszerrel, amelyek önálló szóból eredve névutón át váltak határozóraggá (*particulae praepositionales*), és önálló szói eredetük még érzékelhető volt Komáromi korában. Ezt a különbségtételt pedig a személyes névmással való kapcsolódás lehetősége tette felismerhetővé.

A hivatkozott irodalom

- BALOGH JUDIT 2000. A névszóragozás. In: MGr. 183–209.
- HJELMSLEV, LOUIS 1983. Az eset kategóriája. In: ANTAL László szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény IV/ 2. ELTE*, Bp. 594–622.
- KIEFER FERENC 1998. Alaktan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER szerk., *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Bp. 187–293.
- KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY 1655. *Hungaria Illustrata*. Ultrajecti, ex officina Joannes a Waeßberge.
- KÖVESDI PÁL 1686. *Elementa Lingvae Hvngaricae. Leutschoviae*, Typis Samuelis Brewer.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben. Elvek és esetek. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- LADÁNYI MÁRIA 2008. Van-e genitívusz a magyarban? In: BEREZKI ANDRÁS – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Urálisztikai Tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Bp. 522–34.
- MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Bp. 204–34, 393–430.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682. *Grammatica Lingvae Ungaricae*. Typis Academicis, Tyrnaviae.
- PRISCIANUS, GRAMMATICUS CAESARIENSIS 1961. *Institvtionvm Grammaticorvm libri XVIII*. Ex rec. M. HERTZii. Vol. I. Libri I–XII. In: KEIL, HEINRICH ed. 1855/1961. *Grammatici Latini*. Vol. II. Lipsiae, Teubner. (Nachdruck Hildesheim, 1961.)
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS 2009. *Szónoklattan*. Kalligram, Pozsony.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610. *Novae grammaticae Ungaricae Libri duo*. [...] Hanoviae, Typis Thomae Villeriani.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610/2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo*. Új Magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. Szerk. ZSILINSZKY ÉVA. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222*. Bp.
- SYLVESTER JÁNOS 1539. *Grāmatica Hvngarolatina in uŷum puerorū recēs* [scripta Ioanno Sylvestro Pannonio autore. Neanesi.
- VLADÁR ZSUZSA 2003. Az ablativus a korai magyar és finn grammatikákban. *Magyar Nyelv* 133–44.

How many cases are there in Hungarian? A seventeenth-century system of criteria

One of the most widely debated issues in the description of Hungarian concerns the system of declension. Depending on the actual paradigms set up and the sets of criteria followed, the number of cases claimed to exist in this language varied between the six cases listed in the earliest extant grammar (1539) and the eighteen cases proposed in some contemporary Hungarian grammars. In György Komáromi Csipkés's grammar (1655), the author attempted to delimit the range of Hungarian case endings in terms of a clearly defined and consistently applied system of criteria. However, the most important criterion he proposed, formal consistence, was only valid in a historical sense, whereas Komáromi treated the individual stages of the path of grammaticalisation as synchronically coexistent in the system. The interesting point of his classification, in retrospect, is that suffixes that had started off as independent words and had turned into case suffixes via a postpositional stage (*particulae praepositionales*), whose independent origins could still be recognised in Komáromi's age, were eliminated from his case system. This distinction was made recognisable by the possibility of cooccurrence of the items at hand with personal pronouns.

ZSUZSA C. VLADÁR